МАМКА Г. М.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри кримінального процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.131

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ В СИСТЕМІ ЗАСАД СУЧАСНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті проаналізовано окремі положення, що становлять зміст презумпції невинуватості в сучасному кримінальному провадженні, а також практику Європейського суду з прав людини щодо її застосування.

Ключові слова: *кримінальне провадження, презумпція невинуватості й забезпечення доведеності вини, практика Європейського суду з прав людини, тлумачення сумнівів на користь особи.*

В статье проанализированы отдельные положения, составляющие содержание презумпции невиновности в современном уголовном производстве, а также практика Европейского суда по правам человека по ее применению.

Ключевые слова: *уголовное производство, презумпция невиновности и обеспечение доказанности вины, практика Европейского суда по правам человека, толкование сомнений в пользу личности.*

In the article the separate provisions making the maintenance of a presumption of innocence in modern criminal proceedings and also practice of the European Court of Human Rights on its application are analyzed.

Key words: *criminal proceedings, presumption of innocence and ensuring validity of fault, practician of the European Court of Human Rights, interpretation of doubts in favor of the personality.*

Вступ. Елементом, складовою частиною права на справедливий суд, установленого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), є положення, що відображає правову презумпцію невинуватості. Відповідно до п. 2 ст. 6 Конвенції, кожен, кого обвинувачено в учиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

Презумпція невинуватості сьогодні є загальновизнаним принципом міжнародного права, конституціями всіх демократичних країн її положення імплементуються в усі інститути кримінального процесуального та інших галузей права.

Презумпція невинуватості й забезпечення доведеності вини є однією із засад кримінального провадження (ст. 17 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України), що впроваджує відповідні конституційні положення (ст. 62 Конституції України) у сферу кримінальних процесуальних відносин.

Зважаючи на те, що, відповідно до ст. 9 Конституції України, Конвенція є частиною національного законодавства України, а ч. 5 ст. 9 КПК України зобов'язує застосовувати кримінальне процесуальне законодавство України з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), дослідження сутності цієї засади у сфері кримінального провадження, а також правових позицій ЄСПЛ як контрольного механізму Конвенції має не тільки теоретичне, а й велике практичне значення.

Загальнотеоретичні питання презумпції невинуватості відображено в роботах із філософії права, теорії держави та права, конституційного права. Серед них – праці таких учених, як Н.В. Вітрук, А.Ф. Колодій, В.С. Нерсесянц, О.М. Бандурка, І.П. Голосніченко, В.В. Грохольський, В.П. Корж, Г.В. Задорожня, В.В. Городовенко, Р.А. Калюжний, О.В. Ткаля, І.К. Полховська та ін.

У теорії кримінального процесу засада презумпції невинуватості традиційно розглядалась у контексті розгляду більш широких питань, зокрема системи засад (принципів) кримінального процесу, яким присвятили свої роботи М.І. Гошовський, Ю.М. Грошевий, Т.М. Добровольська, Л.Б. Зусь, А.В. Кочура, О.П. Кучинська, В.З. Лукашевич, В.Т. Маляренко, М.М. Михеєнко, В.В. Назаров, В.Т. Нор, С.С. Пугач, С.В. Слінько, С.М. Строгович, В.М. Тертишник, Т.І. Фулей, В.П. Шибіко й ін.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд окремих положень, що становлять зміст презумпції невинуватості в сучасному кримінальному провадженні, а також практики ЄСПЛ щодо її застосування.

Результати дослідження. Одним із положень, що становлять юридичний зміст засади презумпції невинуватості й забезпечення доведеності вини, є правило, відповідно до якого всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи (ч. 3 ст. 62 Конституції України, ч. 4 ст. 17 КПК України).

У світовій історії юриспруденції це правило бере витоки з римського права, зокрема з положення "In dubio pro reo", що в перекладі означає «маючи сумніви, утримайся». Водночас ставлення до цього положення не завжди було однозначним. Так, на початку 20 ст. деякі вчені стверджували, що в кримінальному судочинстві достовірне знання в багатьох випадках не досяжне, а його досягнення й не завжди є обов'язковим; для того щоб визнати обвинуваченого винним, достатньо встановити «максимальну ймовірність» його вини [1, с. 61; 2, с. 66–68].

У контексті аналізу змісту положення закону про тлумачення сумнівів щодо доведеності вини особи на її користь варто зазначити, що вся діяльність слідчого, прокурора щодо здійснення досудового розслідування та встановлення обставин предмета доказування фактично повністю полягає в спростуванні сумнівів, у результаті чого останні або спростовуються (належними, достовірними, допустимими й достатніми доказами), або залишаються неспростованими.

Як указує І.В. Рогатюк, подолання сумнівів або ж їх перемога є підставою для винесення об'єктивних рішень під час здійснення кримінально-процесуальної діяльності [3, с. 102].

В Академічному тлумачному словнику української мови сумнів розуміється як непевність щодо вірогідності, можливості чого-небудь; брак твердої впевненості в комусь, чомусь; думка про можливу невідповідність чого-небудь дійсності [4].

Отже, сумнів є категорією, що протилежна категорії впевненості, яка, у свою чергу, є необхідною основою формування внутрішнього переконання посадової особи під час оцінювання доказів (ч. 1 ст. 94 КПК України).

Категорії «сумнів» і «впевненість» характеризують ставлення людини до наявності чи відсутності певної обставини. У кримінальному провадженні – до наявності чи відсутності хоча б однієї з обставин, які належать до предмета доказування в кримінальному провадженні, але насамперед події кримінального правопорушення, особи, яка його вчинила, та її вини. Упевненість – це психологічний стан особи, яка здійснює кримінальне провадження, зокрема судді, коли вона без вагань виражає своє ставлення до результату пізнання як істинного чи неістинного. Почуття сумніву є протилежним почуттю впевненості, переконаності. Воно характеризується невпевненістю, усвідомленням непереконаності, незадоволенням стосовно того, що приймається за істину, за вирішення певного завдання [5, с. 71].

У гносеологічному плані сумніви зумовлені неповним відображенням у свідомості суб'єкта пізнання всіх сторін явища, необхідних і достатніх для з'ясування його сутності. Якщо наявні сумніви, значить не досягнуто повне, достовірне знання про досліджуване явище. У такому випадку можна говорити лише про неповне, імовірне знання.

Перехід від сумнівів до впевненості, від припущень до обґрунтованих категоричних висновків, від імовірності до достовірності є характерним для пізнавальної практики загалом і для дослідження обставин кримінального провадження зокрема. Перехід від імовірного знання до достовірного в кримінальному процесі – досить складний шлях [6, с. 86].

Так, розпочинаючи розслідування, слідчий досить часто володіє такою незначною кількістю даних, на підставі яких неможливо зробити висновок навіть про наявність чи відсутність події кримінального правопорушення. Саме в таких випадках імовірність має велике значення в пізнанні фактичних обставин кримінального провадження.

У процесуальній літературі вказується на те, що в кримінальному судочинстві можна виділити три основні функції ймовірності: орієнтувальну, констатувальну й оцінну. Орієнтувальна функція ймовірності в кримінальному процесі пов'язана з практичною діяльністю відповідних суб'єктів і визначає можливі шляхи дослідження конкретних обставин. Констатувальна функція ймовірності полягає в установленні достатніх даних для прийняття деяких процесуальних рішень. Сутність оцінної функції ймовірності полягає у використанні того чи іншого ступеня ймовірності для визначення значення відомостей про факти й обставини справи під час вирішення питання обґрунтованості прийняття процесуальних рішень [7, с. 88–91].

Усі функції імовірності в кримінальному процесі тісно між собою пов'язані.

Найбільш повно в процесуальній і криміналістичній літературі описана орієнтувальна функція ймовірності. Формою вираження цієї функції є вчення про версії. Так, на початку досудового розслідування слідчий висуває версії, збирає щодо них фактичні дані, оцінює їх із погляду можливості стати підставою для прийняття процесуальних рішень.

Констатувальна функція ймовірності лежить в основі визначення достатності підстав для прийняття деяких процесуальних рішень. Її використання в кримінальному провадженні зумовлено двома факторами: 1) необхідністю в деяких випадках прийняття рішень за наявності обмежених даних; 2) указівкою в законі на певну ймовірність як підставу для прийняття конкретного процесуального рішення. У цьому аспекті справедливим видається твердження Ф.М. Кудіна та Р.В. Костенко, що обставини процесуального характеру базуються на достатніх даних, при цьому відсутність достовірних висновків щодо цих обставин на стадії досудового розслідування зовсім не означає необґрунтованість прийнятих рішень [8, с. 82–83].

Як правильно підкреслюється, не можна змішувати питання про встановлення в кримінальному процесі ймовірності фактів (що практично й логічно можливо) з питанням про встановлення фактів на основі ймовірності (що практично й логічно виключено) [9, с. 27].

Констатувальна функція ймовірності реалізується під час прийняття процесуальних рішень, що мають, зокрема, кримінально-правову природу: про обрання запобіжного заходу, про закриття кримінального провадження, повідомлення особі про підозру, вирок суду та деякі інші. Наявність сумнівів у доведеності обставин, які встановлені законом, як підстави для прийняття таких процесуальних рішень має потягнути за собою відповідний наслідок у вигляді неможливості прийняття рішення або прийняття іншого рішення відповідно до встановлених обставин.

Проте варто зазначити, що не будь-які сумніви, які виникають під час здійснення кримінального провадження, варто тлумачити на користь підозрюваного, обвинуваченого. Як уже зазначалось, уся кримінально-процесуальна діяльність у своїй основі має сумніви і припущення, що поступово, по мірі її здійснення, перевіряються й усуваються або залишаються. За наявності сумнівів у посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, насамперед має бути вжито всіх передбачених законом заходів щодо їх усунення. Ті ж сумніви, які залишаються не усуненими, повинні мати об'єктивний характер, тобто бути такими, що не можуть бути усунені передбаченими законом засобами під час продовження доказування в цьому кримінальному провадженні.

Іншими словами, у випадках, коли об'єктивно зібрати докази, достатні для висновку про наявність чи відсутність вини особи в учиненні кримінального правопорушення, неможливо, в силу дії презумпції невинуватості обвинувачений має бути виправданий, а якщо такі сумніви виникли ще на стадії досудового розслідування, то кримінальне провадження

має бути закрито у зв'язку з невстановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді й вичерпанням можливості їх отримати.

Ще одним положенням серед тих, що становлять юридичний зміст засади презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, є правило, відповідно до якого ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення й має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом (ч. 2 ст. 62 Конституції України, ч. 2 ст. 17 КПК України).

Аналіз цих законодавчих положень дає підстави для висновку про поєднання в них двох взаємопов'язаних частин:

1) підозрюваний, обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення;

2) обов'язок доказування винуватості особи, як і спростування доводів захисту покладено на сторону обвинувачення.

Отже, у цих двох частинах законодавець розподілив «тягар доказування» вини між сторонами обвинувачення й захисту: у першій частині він звільнив сторону захисту від обов'язку доказувати невинуватість, а в другій – поклав на сторону обвинувачення обов'язок доведення винуватості особи поза розумним сумнівом.

Термін «тягар доказування» є вітчизняною інтерпретацією латинського вислову "onus probandi", що означає обов'язок наводити докази, підкріплювати свою позицію у правовому спорі позитивними доводами.

Варто зазначити, що, незважаючи на загальне визнання презумпції невинуватості, ставлення до положення щодо відсутності в підозрюваного, обвинуваченого обов'язку доводити свою невинуватість як у юридичній науці, так і у світовій юридичній практиці не є однозначним.

Так, у процесуальній літературі радянського періоду висловлювались думки щодо можливості за деяких обставин покладення на обвинуваченого обов'язку доказування, зокрема спростування доводів обвинувачення (М.С. Строгович, А.Я. Вишинський, В.І. Камінська та ін.).

Подібний підхід є характерним для країн англосаксонської правової сім'ї, де обвинувачення розглядається як кримінальний позов, що висувається позивачем (державою в особі відповідних державних органів і посадових осіб) до відповідача (підозрюваного, обвинуваченого). Відповідно, на правила доказування в кримінальному процесі поширюються деякі з правил доказування в процесі цивільному, у тому числі й правило про перенесення обов'язку доказування. Ці правила застосовуються тоді, коли, на думку судді (або за задумом законодавця), факт, який спростовує обвинувачення, відомий лише обвинуваченому або визнається, що обвинуваченому легше надати докази цього факту. І якщо обвинувачений не виконає покладений на нього в таких випадках обов'язок доказування, суд визнає, що цього факту не існує й, відповідно, обвинувачений є винним [10, с. 48]. У багатьох штатах США обов'язок доказування деяких обставин, зокрема тих, що зменшують ступінь вини або виключають кримінальну відповідальність, покладається на обвинуваченого. Так, якщо обвинувачений не зміг довести своє алібі або наявність певної пом'якшувальної обставини, суд може ухвалити обвинувальний вирок [11, с. 29].

Навіть і в деяких країнах романо-германської правової сім'ї обов'язок доказування частково перекладається на сторону захисту. Так, у Франції існує правило, відповідно до якого, якщо обвинувачений стверджує будь-що на свій захист, він зобов'язаний навести доводи на підтвердження цих обставин [11, с. 13].

Певною мірою такий підхід запозичений і нашим вітчизняним законодавцем. Так, відповідно до ч. 1 ст. 92 КПК України, обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК України, за винятком випадків, передбачених ч. 2 цієї самої статті, покладається на слідчого, прокурора й у встановлених цим Кодексом випадках на потерпілого. Водночас ч. 2 ст. 92 КПК України передбачає, що обов'язок доказування належності й допустимості доказів, даних щодо розміру процесуальних витрат і обставин, які характеризують обвинуваченого, покладається на сторону, що їх подає.

Разом із тим уважаємо, що обов'язок доказування вини (невинуватості) в кримінальному процесі не може бути покладений на ту чи іншу сторону процесу залежно від її процесуальних інтересів. Зважаючи на те, що обов'язок доказування вини є похідним від презумпції невинуватості, яка, у свою чергу, є штучно створеним правовим явищем доказового права, він має бути чітко визначеним і забезпеченим для виконання. Беручи до уваги те, що вітчизняний кримінальний процес переважно є публічним, саме сторона обвинувачення, використовуючи всі надані їй законом засоби та способи, повинна спростовувати доводи захисту. Якщо підозрюваний, обвинувачений не доказує належність і допустимість виправдувального доказу, то це логічно має означати тільки те, що це питання залишається відкритим (зокрема, для остаточного вирішення його судом).

Аналіз практики ЄСПЛ засвідчує, що загальним критерієм забезпечення презумпції невинуватості є те, що особа повинна визнаватись винною незалежним і безстороннім судом у межах справедливого та гласного судового розгляду. Усі державні органи, представники державної влади зобов'язані утримуватись від наперед визначеного результату судового розгляду.

У справі «Мінеллі проти Швейцарії» (рішення від 25 березня 1983 р.) ЄСПЛ уперше визнав порушення п. 2 ст. 6 Конвенції. Визнавши порушення права вважатись невинуватим, ЄСПЛ зазначив, що п. 2 ст. 6 Конвенції охоплює весь процес кримінального провадження, незалежно від результату обвинувачення, а не тільки розгляд по суті обвинувачення. Питання про наявність чи відсутність порушення принципу презумпції невинуватості тісно пов'язане з питанням про те, чи була надана обвинуваченому можливість захищатись від обвинувачення. Порушення принципу невинуватості має місце тоді, коли ще до того, як винуватість обвинуваченого буде доказаною згідно із законом і, зокрема, без надання йому можливості здійснювати своє право на захист, судове рішення, ухвалене щодо нього, відображає думку, що він винуватий. Це може мати місце навіть за відсутності будь-якого формального рішення, достатньо певної підстави стверджувати, що суд уважає обвинуваченого винуватим.

У справі «Секаніна проти Австрії» (рішення від 25 серпня 1993 р.) ЄСПЛ заявив, що підозри та обвинувачення щодо невинуватості обвинуваченого можна висловлювати до тих пір, доки на підставі кримінального провадження не буде прийнято рішення по суті. Однак після виправдання обвинуваченого не можна керуватись доводами нерозвіяних підозр, виправдання лише на підставі тлумачення сумнівів на користь обвинуваченого тощо, оскільки це не сумісне з презумпцією невинуватості.

У справі «Грабчук проти України» (рішення від 21 вересня 2006 р.) ЄСПЛ нагадав, що презумпція невинуватості порушена, якщо твердження посадової особи щодо особи, обвинуваченої в учиненні злочину, відображає думку, що особа винна, коли цього не було встановлено відповідно до закону. Цього достатньо навіть за відсутності жодного формального висновку, що існує деяка підстава припустити, що посадова особа вважає цю особу винною. Питання, чи порушує твердження посадової особи принцип презумпції невинуватості, має бути з'ясоване в контексті тих фактичних обставин, у яких це твердження було зроблене.

На певному етапі практика ЄСПЛ щодо забезпечення презумпції невинуватості обвинуваченого досягла того рівня, що дав ЄСПЛ змогу у справі Барбера, Мессеге та Яабардо (рішення від 6 грудня 1988 р.) перерахувати функції й властивості презумпції невинуватості обвинуваченого: під час виконання своїх обов'язків судді не повинні виходити з переконання, що обвинувачений учинив злочин, у якому він обвинувачується; обов'язок доказування належить обвинувачу; будь-який сумнів повинен тлумачитись на користь обвинуваченого; обвинувачений повинен знати про зміст обвинувачення й початок його здійснення для забезпечення належної підготовки та подання свого захисту; сторона обвинувачення має надати докази, достатні для засудження обвинуваченого.

Водночас ЄСПЛ уважає, що ст. 6 Конвенції не виключає можливість існування в національному законодавстві правових чи фактичних презумпцій, які б переносили обов'язок доказування невинуватості на обвинуваченого. Однак будь-яке положення, яке визначає перенесення обов'язку доказування на обвинуваченого або робить можливою дію будь-якої

презумпції проти обвинуваченого, має бути обмежене «розумними межами, які враховують важливість того, що поставлене на карту для обвинуваченого, та забезпечують його право на захист» (рішення у справі «Салабяку проти Франції» від 7 жовтня 1988 р.).

Презумпція невинуватості визначає правовий статус особи, яка притягувалась до кримінальної відповідальності, не тільки в кримінальному процесі, а й у всіх інших суспільних відносинах, у яких вона є суб'єктом. За відсутності обвинувального вироку суду, що набрав законної сили, за особою навіть у випадках, коли вона тримається під вартою, зберігаються виборчі, трудові й інші права і свободи людини та громадянина.

На підставі вищевикладеного можна зробити такі основні **висновки**:

1. Презумпція невинуватості обвинуваченого діє на всіх стадіях кримінального провадження.

2. Порушення права на захист розглядається як порушення презумпції невинуватості обвинуваченого.

3. Забороняється оголошувати обвинуваченого, будь-яку особу, яка притягується до кримінальної відповідальності, винуватим, ставитись до нього як до злочинця.

4. Підозри й обвинувачення в учиненні кримінального правопорушення можливі тільки до винесення остаточного рішення у справі, після постановлення виправдувального вироку вони недопустимі.

5. Обов'язок доказування покладається на обвинувача. Будь-яке положення, яке визначає перенесення обов'язку доказування на обвинуваченого або робить можливою дію будь-якої презумпції проти обвинуваченого, має бути обмежене «розумними межами».

6. Тлумачення сумнівів на користь обвинуваченого є однією з форм реалізації презумпції невинуватості.

7. Однією з форм порушення презумпції невинуватості обвинуваченого є випадки ухвалення судами проміжних рішень, із яких убачається, що суд уважає обвинуваченого винуватим.

Список використаних джерел:

1. Голунский С.А. О вероятности и достоверности в уголовном суде / С.А. Голунский // Проблемы уголовной политики. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1937. – Кн. IV. – 1937. – С. 56–63.

2. Тадевосян В.С. К вопросу об установлении материальной истины в уголовном процессе / В.С. Тадевосян // Советское государство и право. – 1948. – № 6. – С. 66–68.

3. Рогатюк І.В. Обвинувачення у кримінальному процесі України : [монографія] / І.В. Рогатюк. – К. : Атіка, 2007. – 160 с.

4. Академічний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sum.in.ua/s/sumniv.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1224 с.

6. Ларин А.М. Презумпция невиновности / А.М. Ларин ; отв. ред. М.С. Строгович. – М. : Наука, 1982. – 152 с.

7. Серов В.А. Функции вероятности в уголовном процессе / В.А. Серов // Правоведение. – 1984. – № 2. – С. 88–91.

8. Кудин Ф.М. Достаточность доказательств в уголовном процессе : [монография] / Ф.М. Кудин, Р.В. Костенко. – Краснодар, 2000. – 160 с.

9. Вопросы теории советского уголовного процесса. – Томск : Изд-во Томс. ун-та, 1971. – 284 с.

10. Ларин А.М. Презумпция невиновности / А.М. Ларин ; отв. ред. М.С. Строгович. – М. : Наука, 1982. – 152 с.

11. Калиновский К.Б. Уголовный процесс современных зарубежных государств : [учебное пособие] / К.Б. Калиновский. – Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2000. – 48 с.